

‘En ze leefden nog lang en gelukkig’

Sprookjes en de sociale werkelijkheid

Meubels, gereedschappen, kleren, gezinsrelaties. De menselijke, sociale wereld is in alle sprookjes terug te vinden. Aan de hand van de studies van Max Lüthi en Lily E. Clerkx stelt Hans Ester die sociale werkelijkheid aan de orde.

Hans Ester

In het hoofdstuk ‘Das Märchen als Träger von Wirklichkeit und als Dichtung’ uit zijn encyclopedische boek Märchen stelt Max Lüthi vast dat het sprookje als volksverhaal zich aan plaats en tijd van de verteller aanpast, maar daarnaast elementen uit het verleden weet te bewaren. Volgens Lüthi mogen we het sprookje zowel als drager van een verleden als van een tegenwoordige werkelijkheid beschouwen. Lüthi licht deze stelling toe door te verwijzen naar de encenering van het sprookje in een ‘diesseitige’ natuur en een herkenbare menselijke wereld met meubels, gereedschappen, kleren, gezinsrelaties en andere vertrouwde sociale verhoudingen. Ook de bovennatuurlijke elementen van het sprookje, zoals de metamorfose van een mens in een dier, kunnen volgens Lüthi opgevat worden als deel van de werkelijkheid, als een realiteit waarin de verteller en de toehoorder van het sprookje geloofden. En waarom zou dat voor de lezer van de twintigste eeuw niet gelden, zo vraagt de schrijver zich af. De droom met zijn aan het sprookje verwante gedaanteverwisselingen is immers ook een werkelijkheid. Lüthi zwakt de opening naar de psychologie echter weer onmiddellijk af door te stellen: ‘[...] ook bij de ontwikkelde Europeaan is latent de bereidheid nog aanwezig om primitief te voelen en

daarmee de bereidheid om het sprookje als meer dan als een spel te nemen.’ (Lüthi 1979: 117-118). Kenmerkend voor Lüthi is dat hij bij de uitleg van het sprookje een brede waai-er van invalshoeken, van structuralistisch tot psycho-analytisch zinvol acht. Zo behoort ook de verklaring van het sprookje als verhaal over een zowel in natuurlijk als sociaal opzicht herkenbare werkelijkheid tot de benaderingsmogelijkheden. De Amsterdamse sociologe Lily E. Clerkx heeft vooral de tweede mogelijkheid tot uitgangspunt gekozen en deze lijn consequent aangehouden in haar boek *En ze leefden nog lang en gelukkig. Familieleven in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering en in een groot aantal kleinere studies*.

Consequent aangehouden

De stelling waarop Clerkx haar uitleg van het Europese volkssprookje baseert, is buitengewoon verleidelijk door haar eenvoud en toepasbaarheid. Dankbaar gebruikmakend van de sociogenetische benadering van de beeldingswereld door Norbert Elias en J. Goudsblom stelt Clerkx: ‘De inhoud van sprookjes kunnen we verklaren door er menselijke problemen in te herkennen. De menselijke problemen die in het sprookje worden opgelost, zijn vaak terug te voeren op structurele

maatschappelijke problemen, die voortkomen uit de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen tussen mensen als individuen en groepen. In werkelijkheid waren die problemen veelal niet op te lossen, maar in het sprookje komen ze wel tot een oplossing, en dat maakt juist het sprookje tot een sprookje.’ (Clerkx 1992: 18). Deze benadering plaatst het sprookje binnen de sociale context van zijn tijd. Die context leidt tot vragen en problemen. Het sprookje is daar een al of niet effectief antwoord op. Het gevolg van de gemaakte keuze is een duidelijke grens die tussen de niet-sociologische en de sociologische uitleg wordt getrokken. Daarbij construeert Clerkx een tegenstelling die niet overeenkomt met het probleembewustzijn en de praktijk van de literatuurwetenschap en die daarom geforceerd aandoet: ‘Door het sprookje te zien als een directe voortzetting van de ervaringswereld ga ik in tegen die benaderingswijzen die figuren en gebeurtenissen in een kunstwerk louter symbolisch opvatten. Ik wil niet ontkennen dat er ook naar een andere, diepere of hogere, bedoeling verwezen kan worden, maar ik wil vooral benadrukken dat er een zeer nauwe relatie is met de destijds gekende en ervaren werkelijkheid.’ (Clerkx 1992: 24). Hieruit vloeit automatisch voort dat sprookjes als reactie op een sociale realiteit zelf weer als informatiebron

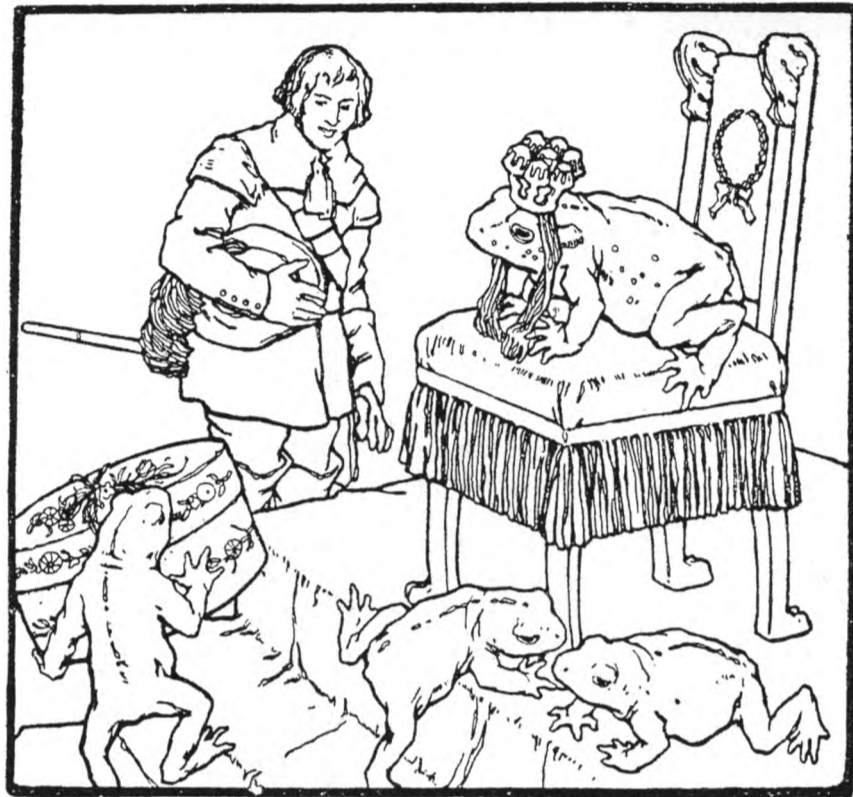
voor ons beeld van die realiteit kunnen dienen. Terecht formuleert Clerkx daarbij het voorbehoud dat sprookjes in haar onderzoek niet worden vergeleken met 'werkelijkheid' maar met datgene wat via andere bronnen dan het sprookje over die werkelijkheid tot ons is gekomen.

Hoewel Clerkx zich nodeloos streng van andere invalshoeken distantieert en er in haar inleidende hoofdstuk evenals in het nawoord blijk van geeft, weinig van de pedagoog Rudolf Steiner en van de psychologie van Carl Gustav Jung begrepen te hebben, levert haar eigen aanpak – bij alle eenzijdigheid – mooie resultaten op die ons inzicht in de rijkdom aan betekenissen van het sprookje kunnen vergroten.

Het meisje en het monster

De mogelijke benaderingen van het sprookje vanuit een historisch-sociologische theorie komen tot uitdrukking in de hoofdstuktitels van het boek *En zij leefden nog lang en gelukkig*: 'Over vrijen en trouwen'; 'Over mannen en vrouwen'; 'Moeders, vaders en jonge kinderen'; 'Stiefmoeders en stiefkinderen'; 'Vaders en dochters'; 'Broers en zusters' en 'Schoonmoeders en andere familieleden'.

In het eerste hoofdstuk brengt Clerkx het veel in sprookjes voorkomende huwelijk van het meisje en het monster (dat, zoals achteraf blijkt, door betovering oud of lelijk is geworden) in verband met de kritiek op het ongelijke huwelijk die uit de andere bron, de gezinsgeschiedenis bekend is: 'Uit de gezinsliteratuur vernemen we dat er een algemene norm bestond om te huwen met gelijken, gelijk in stand en in leeftijd, en om huwelijken met vreemden te vermijden. Endogamie, huwen binnen eigen stand en dorp, had dus de voorkeur. Ongelijkheid in leeftijd achtte men in strijd met het doel van het huwelijk, de voortplanting, en men zag

daarin ook een bron van ontucht en onmin. Soms moest men wel een aanzienlijk oudere partner accepteren, omdat er in de eigen stand geen leeftijdgenoot van de andere sekse beschikbaar was. Ook werd het gevaarlijk gevonden om te trouwen met een vreemde man, iemand die niet uit het dorp kwam.' (Clerkx 1992: 52).

Of deze gegevens voldoende zijn om de transformatie naar de werkelijkheid van het sprookje te verklaren, blijft de vraag. Wellicht bieden de psychologische benaderingen van sprookjes als 'De Kikkerkoning' eerder een verklaring voor de overgang van afkeer naar volledige aanvaarding en liefde.

Voorkeur voor jongens

Het tweede hoofdstuk van Clerkx' boek heeft in mijn ogen meer te bieden.

Zeer interessant is haar constatering dat uit gezinshistorische literatuur dikwijls een voorkeur van ouders voor jongens blijkt. Het motief voor deze voorkeur is de arbeidskracht of de kwestie van de erfopvolging.

Het sprookje spreekt echter andere taal: 'Sprookjes laten geen uitdrukkelijke voorkeur van ouders zien voor het geslacht van hun kinderen. Er zijn naar schatting evenveel sprookjes met een mannelijke als met een vrouwelijke held. Ouders in sprookjes hebben zonen of dochters of beiden. Wel zien we dat ouders die alleen zoons hebben een dochter willen en omgekeerd. Als sprookjes ons informatie kunnen bieden op dit punt, dan is het dat dochters, in tegenstelling tot wat sommige gezinshistorici veronderstellen, in het algemeen niet ongewenst waren.'

Er zijn elders echter wel degelijk belangrijke overeenkomsten tussen de bevindingen van de gezinshistorici en het beeld dat sprookjes te zien geven. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de eisen die met betrekking tot arbeid en het aanleren van vaardigheden aan kinderen worden gesteld. De mate van beloning en bestraffing wisselt in het sprookje van kind tot kind.

Het verschijnen van een stiefmoeder in een gezin is de meest voorkomende reden van de ongelijke behandeling. Volgens Clerkx was het sprookje een verbeelding van een antwoord op de verstoring die in een gezin optrad doordat bijvoorbeeld de moeder overleed: 'Ouders hadden er zelf belang bij hun kinderen goed te behandelen. Daarmee bonden zij immers de kinderen aan zich en konden zij later, als ze oud waren, rekenen op hun hulp. [...] Waar dit patroon ontregeld raakte, ontstonden onvermijdelijk problemen, die in oude verhalen en sprookjes hun weerslag vonden.' (Clerkx 1992: 72).

De dode moeder

De interessantste deelonderwerpen van dit hoofdstuk houden zich bezig met het dode kind en met het motief van de dode moeder. Sprookjes over dode kinderen die geen rust kunnen vinden, omdat hun ouders niet ophouden met huilen over het verlies van hun kind, zijn betrekkelijk zeldzaam. Volgens Clerkx heeft het sprookje 'Het doodshemdje' als enige uit de *Kinder- und Hausmärchen* dit onderwerp. Dat leidt haar naar de vraag of ouders zich in tijden waarin de helft van de zuigelingen stierf wel aan hun jonge kinderen hechtten. Over het al of niet gevoelsmatig gehecht zijn van ouders aan zuigelingen in tijden van bedreiging door ziekte en dood lopen de meningen van de gezinshistorici uiteen. Clerkx wijst op het historisch verifieer-

bare feit dat het kraambed met grote gevaren verbonden was. Een vrouw moest er serieus rekening mee houden dat zij aan de bevalling zou sterven. Clerkx ziet een duidelijk verband tussen nieuw leven en sterven in de sociale realiteit enerzijds en in die van het sprookje anderzijds: 'Het motief in sprookjes van de terugkeer van de dode moeder die voor haar kind gaat zorgen, sluit aan bij het volksgeloof, volgens hetwelk een moeder die in het kraambed stierf gedurende zes weken 's nachts terugkwam om voor het kind te zorgen. In sommige streken gaf men daarvoor kleding en schoeisel voor de vrouw en windsels voor de baby mee in het graf. [...] Waren kraamvrouw en baby beiden overleden, dan werden ze samen begraven en kreeg de vrouw het kind in haar arm. Het motief van de terugkerende dode moeder in sprookjes is mijns inziens ook een antwoord op de wanhoop van de achtergebleven gezinsleden die niet wisten hoe de pasgeborene zonder moedermelk in leven te houden en tevens een teken van een algemeen besef dat moeders een sterke geneigdheid hebben om voor hun pasgeboren kind te zorgen.' (Clerkx 1992: 93).

Stiefmoeder

Het lijkt een vreemde tegenstrijdigheid dat verhalen die volgens een vast stramen zijn opgebouwd en die volstaan met steeds opnieuw ten tonele gevoerde personen en requisieten een scala aan uiteenlopende betekenissen weten op te roepen. Het merkwaardigst is vermoedelijk dat deze verhalen kinderen weten te fascineren die zelf onder omstandigheden zijn opgegroeid die radicaal verschillen van de natuurlijke en sociale context die in het Europese volkssprookje wordt beschreven. Aan het woord 'stiefmoeder' kleeft nog altijd de akelige voorstelling van straffen en tekort doen. En de wolf is in

ieder geval als beeld van een verscheurend dier alom in leven gebleven. Wat Clerkx in haar boek doet, is het sprookje in een nieuwe context plaatsen. Dat stuit op grote moeilijkheden, omdat die context immers ook met behulp van bepaalde bronnen gereconstrueerd moet worden. Hoewel de gepresenteerde bevindingen in *En ze leefden nog lang en gelukkig* lang niet altijd tot een bevredigend resultaat leiden, is de grote verdienste van dit boek dat het de mogelijkheid van een verband tussen sprookjeswerkelijkheid en de realiteit van elke dag aantoonst. Dat gebeurt ook in de verdere hoofdstukken waarop ik niet ben ingegaan. In die hoofdstukken komen boeiende vragen aan de orde naar de relatie tussen de leden van het gezin in verhaal en gereconstrueerde werkelijkheid. De vraag naar het verband tussen incest als sprookjesmotief en incest binnen de toenmalige samenleving heeft in onze tijd met onze specifieke problemen een hoge prioriteit gekregen. Het ligt in het kader van het sprookjesonderzoek voor de hand om aan een combinatie van gezinssociologische analyse en psychoanalyse te denken. ■

Lily E. Clerkx, *En ze leefden nog lang en gelukkig. Familieleven in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering*. Amsterdam 1992, uitgeverij Bert Bakker.

Max Lüthi, *Märchen*. Zevende druk. Stuttgart 1979, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. (= Sammlung Metzler, deel 16)